

## Postoje české populace k reformám a transformaci z hlediska věku<sup>\*</sup>

JOSEPH HRABA<sup>\*\*</sup>  
REHAN MULLICK<sup>\*\*</sup>  
FREDERICK O. LORENZ<sup>\*\*</sup>

Iowa State University, Ames, IA, USA

JIŘÍ VEČERNÍK<sup>\*\*</sup>  
Sociologický ústav AV ČR, Praha

### Age and Czechs' Attitudes about the Post-Communist Reforms

**Abstract:** The connection between age and attitudes about social change has been a longstanding research interest in the United States. Hypotheses derived from this tradition are tested in the Czech Republic, a country undergoing a thorough societal transformation since 1989. This is done with eleven national surveys between 1990 and 1998, allowing us to examine not only the association between age and opinions about the Czech post-communist reforms, but also change in these relations during the survey period. Specifically, we first examine how respondents' age is related to their recent economic experiences and the interaction between age and the reform's phase on these experiences net of demographic controls. The association between age and respondents' anxiety about the Czech reforms is the second focus, with tests for the interaction between age and time on this anxiety, and controls include economic experiences. Then we examine the relationship between age and respondents' support for the economic reforms, again with tests for the interaction between age and time, while controlling for anxiety as well. Older Czechs were generally more conservative about the reforms net of their economic experiences and anxiety about them, but these age differences did not change with the reform's phases.

*Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 3: 343-358)*

V tomto příspěvku si klademe otázku, zda mají starší lidé ve srovnání s mladšími rezervovanější postoje vůči společenským změnám. Rozsáhlý výzkum v USA věnovaný tomuto tématu ukázal, že tomu tak v zásadě je [viz např. Glenn 1974, 1980; Sears 1981; Stouffer 1955]. Na druhé straně jsou však rozdíly v postojích podle věku často malé a nemáme tedy dostatek důkazů k tvrzení, že lidé se s přibývajícím věkem stávají konzervativnějšími [Atchley 1997, Steckenrider 1996]. Konečně podle jiných autorů bez ohledu na to, nakolik jsou starší lidé v daném čase rezervovaní ke změnám, se v průběhu doby jejich názory vyvíjí paralelně s názory mladých lidí, a to jak ve směru podpory, tak odmítání změn [viz např. Danigelis a Cutler 1991].

Pokud věkové rozdíly existují, pak zdánlivý konzervatismus starších lidí může ve skutečnosti vyjadřovat pouze jejich sebezámek. Zatímco starší lidé již mají akumulovaný majetek, který může být společenskou změnou ohrožen, mladí lidé s menšími úsporami

---

<sup>\*</sup>) Výzkum byl podpořen z Grantu NIMH (Grant 50369) za přispění z výzkumného grantu NATO.

<sup>\*\*</sup>) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Joseph Hraba, Iowa State University, Department of Sociology, 107 East Hall, Ames, IA 50011-1070, e-mail jhraba@iastate.edu

mohou na změně spíše získat [Lipset 1963]. Oproti tomuto tvrzení stojí hypotéza, že starší lidé nesledují pouze vlastní zájem, nýbrž že sympatizují s politickými změnami, z nichž budou těžit až další generace [Steckenrider 1996: 326]. Podle dalšího vysvětlení různé věkové skupiny čerpají z jedinečné historické zkušenosti, která se formuje pod vlivem historického vývoje [Alwin, Cohen a Newcomb 1991]. Postoje starších lidí k současným událostem mohou být zakořeněny v minulé ideologii a společenských podmínkách.

V tomto článku zkoumáme vztah mezi věkem a postoji ke společenským změnám v České republice a jeho změny v období postkomunistické transformace. Ptáme se, zda jsou starší občané váhavější v podpoře ekonomických reforem, a pokud ano, do jaké míry je to způsobeno jejich ekonomickou zkušeností s vývojem v posledním desetiletí. Reformy po roce 1989 mohou totiž v souladu s Lipsetovou teorií vést k poklesu ekonomického a sociálního statusu starších osob, neboť transformace společnosti znamená redistribuci příjmů a také přesuny životních příležitostí od starších osob k mladším. Reformy též představují náhlou změnu v ideologii, což může plodit problémy zejména pro lidi vychované v socialismu.

Analyzovaná data pocházejí z jedenácti výzkumů Ekonomických očekávání a postojů provedených v letech 1990 až 1998. Na nich budeme podrobně zkoumat vztah mezi věkovými kategoriemi a podporou ekonomických změn v jednotlivých fázích transformace české ekonomiky a společnosti. Takové téma klade velké otazníky zejména v případě zkoumání transitivity společnosti, přinejmenším podle studií zdůrazňujících, že postkomunistická transformace není nutně kontinuální [např. Róna-Tas 1994, Szelényi a Kostello 1996, Walder 1996, Zhou 2000]. Každá její fáze totiž přináší novou podobu ekonomických reforem a může tedy ovlivnit vztah mezi věkovými kategoriemi a názory na ekonomické reformy.

### *Věk a jednotlivé fáze reforem*

V období komunismu byli starší pracovníci lépe placeni než mladí, věk odchodu do důchodu byl relativně nízký, zdravotnická péče byla zdarma a skromné penze byly s ohledem na dotované potraviny a nízké nájemné byly v zásadě postačující, to vše v kontextu obecně nízké životní úrovně obyvatelstva. Starší lidé patřící ke generaci zakladatelů socialismu a uchovávalí své funkce měli ovšem vyšší status. Změny přicházející po roce 1989 probíhaly podle naší hypotézy ve třech fázích. Po počátečním období masové euforie (které nazýváme předkrystalizačním obdobím) došlo k diferenciaci společnosti v návaznosti na rozmanitost ekonomických zkušeností (období krystalizace). Následovalo postkrystalizační období ekonomické krize po roce 1997, kdy lidé skutečně pocítili ekonomické problémy a kdy také došlo k prohloubení rozdílů [např. Hřaba, Pechačová a Lorenz 1999; Matějů 1995 a 1996; Matějů a Řeháková 1996, Večerník 1998].

Vzhledem k nerovnoměrným dopadům ekonomické transformace se postoje lidí různého věku k reformám mohou lišit. Jedním z důsledků transformace je deseti procentní pokles zaměstnanosti mezi roky 1989 a 1994, způsobený především odchodem starších pracovníků mimo pracovní sílu [Večerník 1998]. Na druhé straně celková nezaměstnanost (a zejména nezaměstnanost starších osob) byla v prvních dvou fázích zkoumaného období ve srovnání s jinými reformními zeměmi nízká, přičemž teprve v recesi po roce 1997 začala stoupat. Zatímco v letech 1991-1996 činila míra nezaměstnanosti průměrně 2,5 procenta, v roce 1997 to již bylo 5,4 a v roce 1998 dosáhla v ročním průměru dokonce 8,7 procenta.

Po roce 1989 se téměř okamžitě objevila nová pracovní místa v sektoru služeb, zatímco v zemědělství a průmyslu počet pracovních příležitostí výrazně klesal, zejména opět v neprospěch starších zaměstnanců. Mezi lety 1989 a 1994 se počet pracovníků v zemědělství snížil o 46 procent a počet zaměstnanců v hutním, zpracovatelském a energetickém průmyslu poklesl o 29 procent. Ve stejné době naopak narostl podíl zaměstnanců ve finančním sektoru o 200 procent, přičemž celkově se počet českých pracovníků v terciárním sektoru zvýšil z 43 procent v roce 1990 na 54 procent v roce 1997 [Hraba, McCutcheon a Večerník 1999; Večerník 1998].

Na konci druhé fáze se již jasně vyprofilovaly rozdíly mezi lidmi pokud jde o zkušenosti s ekonomickou transformací, z hlediska profese, odvětví, vzdělání a také věku. Zatímco v socialistickém režimu byly příjmově zvýhodňováni zemědělci a průmysloví dělníci, v novém systému jsou upřednostňováni hlavně mladí lidé s vyšším vzděláním, s odbornou kvalifikací a dovednostmi oceňovanými v tržní ekonomice. Rozdíly vzdělání podle věku jsou přitom výrazné, takže například dřívější vliv věku na výdělky byl převážněn vlivem vzdělání, ve prospěch mladých lidí.

V neprospěch starších pracovníků slábne rovněž vliv demografických faktorů, které v socialismu dominantně ovlivňovaly rozdělení mezd v České republice. Například před rokem 1988 vysvětlovaly faktory věku a pohlaví 36 procent celkové variance mezd, zatímco v roce 1992 to bylo už jen 19 procent [Večerník 1996a]. Mezi faktory, které vysvětlují rozdíly v příjmech po roce 1990 patří zejména vzdělání, kvalifikace a vlastnický sektor [Matějů a Lim 1995, Večerník 1996b, Večerník 1998]. To souvisí jednak s privatizací a vznikem soukromého sektoru, jednak se strukturálními přesuny pracovníků ze zemědělství a průmyslu do terciéru. V současné době dosahují nejvyšších mezd pracovníci ve středním věku, u starších pracovníků se příjem postupně snižuje. Narůst diferenciací mezd byl patrný již v druhé fázi transformace, přičemž ve třetí fázi došlo k dalšímu prohloubení rozdílů.

Napětí na trhu práce vede k tomu, že v případě náhlého přebytku pracovníků zaměstnavatelé tlačí zejména na osoby v důchodovém věku, aby opustily zaměstnání. Zčásti se to týká i osob ve věku blízkém důchodovému, které jsou pobízeny k odchodu do předčasného důchodu vyšším odstupným. Z druhé strany se ovšem věk odchodu do důchodu pomalu zvyšuje. Mění se také relace mezi průměrnou mzdou a důchodem, která byla za socialismu vcelku příznivá (60 procent průměrného platu), opět ale v důsledku obecně nízké životní úrovně. Výše penzí je dnes valorizována vůči inflaci a více zaostává vůči vývoji mezd – průměrný důchod dnes činí asi 45 procent hrubé mzdy [Večerník 1996b]. Pro důchodce je nyní obtížnější zajistit si nějaký dodatečný příjem vzhledem k velké konkurenci mladých lidí.

Deregulace spotřebitelských cen v počáteční fázi transformace odstartovala inflaci a zvětšila břímě zejména starších lidí závislých pouze na příjmech z důchodu. Inflace dosáhla vrcholu 57 procent v roce 1991, potom v roce 1992 klesla, aby znovu vystoupila na 22 procent v roce 1993. Od té doby se pohybovala těsně pod úrovní deseti procent [Turnovec 1998]. Nájem a ostatní náklady na bydlení rostly ovšem mnohem rychleji, a to nejen v důsledku růstu nájemného (stále regulovaného v bývalých státních bytech), ale zejména na základě ještě rychlejšího růstu cen energií. Celkové náklady na bydlení tak k roku 1994 narostly na trojnásobek a k roku 1999 celkem na téměř sedminásobek stavu v roce 1989 (Statistické ročenky České republiky).

Postupně se zvětšovaly rovněž rozdíly ve výdajích domácností u různých věkových skupin [Večerník 1996b]. V našich sondách například jedna žena sdělila, že pouze náklady na bydlení v jejím pražském bytě činí 5 000 Kč měsíčně, přičemž její měsíční důchod činí 5 900 Kč (*Prague Post*, 16. února 2000). Tento příklad ilustruje hlavní problém důchodců, totiž růst nákladů na bydlení relativně k jejich penzím. Problém je o to těžší, že v České republice není oproti USA běžné, aby se lidé v důchodu stěhovali do menších a levnějších bytů. Takové byty totiž nejsou doposud k dispozici. Shrňme-li výše uvedené, ekonomické reformy po počáteční euforii byly méně příznivé pro starší generaci než pro mladé lidi a tato disparita se ještě zhoršila v krizi po roce 1997.

Je možné, že starší generace byla více odevzdána „socialistickému snu“ a je dnes proto méně ochotná ke změnám. To je ovšem dáno selektivní pamětí, neboť na druhé straně staří lidé si obzvlášť dobře pamatují hříchy komunistického režimu, z nichž největší se odehrály v padesátých letech [srov. Hrabá, Lorenz a Pechačová 1999]. Mnoho lidí si také pamatuje konfiskace majetku v prvních letech režimu, kdy rodiny přicházely o své domy, živnosti a zemědělská hospodářství a kdy panoval stalinský teror proti tzv. nepřítelům socialismu. Přes svá negativa režim poskytoval ekonomické jistoty, na které dnes někteří vzpomínají v dobrém. Politické pronásledování po roce 1968 bylo již nesrovnatelně mírnější pod tlakem nové situace ve světě. Každopádně starší generace si je vědoma, že nový ekonomický systém je výhodnější pro mladé lidi.

### *Věk a postoje k reformám*

Adam Przeworski [1991] a Jadwiga Staniszkis [1991] předvíдали, že skupiny, na které dopadnou nepříjemné ekonomické důsledky postkomunistických reforem, se jich budou více obávat a vyjadřovat jim proto menší podporu. Postoje lidí k reformám byly v České republice opravdu diferencované. Ti, kdo na změnách prodělali, začali po počáteční euforii kritizovat reformy a jimi vyvolaný růst nerovností. Na druhé straně „vítězové“ transformace byli nakloněni přijmout jak reformy, tak větší nerovnost, přičemž jejich postoje se promítaly i do volebních preferencí [Matějů 1995, 1996; Matějů a Řeháková 1996]. To souviselo s diferenciací postojů k ekonomické transformaci podle věku [srov. Večerník 1998].

Klademe si nyní otázku, zda starší generace podporuje ve srovnání s mladšími lidmi reformy v menší míře a pokud ano, zda je to způsobeno různými ekonomickými zkušenostmi s transformací a většími obavami z reforem. Ptáme se, jak se vyvíjel vztah mezi věkem a postoji v různých fázích transformace. Na to hledáme odpovědi v analýze časové řady výzkumů Ekonomických očekávání a postojů končící rokem 1998 – dále už výzkumy bohužel nepokračovaly.

### **Metody**

#### *Soubor*

Počínaje květnem roku 1990 prováděl tým ekonomické sociologie Sociologického ústavu Československé akademie věd (později Akademie věd České republiky) pod vedením Jiřího Večerníka výzkumy Ekonomických očekávání a postojů. Uvedené výzkumy se mimo jiné zaměřovaly na změny ekonomického chování v nových tržních podmínkách a monitorovaly podporu veřejnosti probíhajícími politickým a ekonomickým reformám. Každého z 11 výzkumů se zúčastnilo okolo 1 100 respondentů, všechny proběhly formou rozhovoru s vyškoleným tazatelem v místě bydliště respondenta. Oporou výběru byla mikrocensová šetření, která na počátku vycházela ze sčítání lidu. Aby byla respektována

rozdělení v jednotlivých lokalitách, použili tazatelé na místní úrovni kvótní výběr na základě věku, pohlaví a vzdělání.

Soubory použité pro naši analýzu jsou ovšem určitým výběrem, neboť jsme do analýzy zahrnuli jen dotázané, kteří poskytli všechny požadované odpovědi. Chybějící pozorování se vyskytla zejména u vzdělání a počtu ekonomicky aktivních členů domácnosti. Obecně můžeme říct, že kvůli nekompletním údajům jsme ze souboru vyloučili zejména starší a méně vzdělané respondenty. V prvních výzkumech chyběly často odpovědi na otázku po příjmu, což zčásti způsobil složitý způsob dotazování na různé příjmové zdroje. Vyloučeny byly většinou případy s nižším průměrným měsíčním příjmem. Jednotlivé soubory jsme spojili do jediného, tak abychom mohli sledovat průřezové charakteristiky v časovém vývoji.

### *Popis jednotlivých veličin*

Věk dotázaných jsme kategorizovali do čtyř skupin, které jsou uvedeny v tabulce 1. Pro každý interval věku jsme sestavili dichotomickou (dummy) proměnnou. Nejmladší věková kategorie byla zvolena jako referenční (vynechaná) skupina. Bezespornou problémovou veličinou je příjem domácnosti. Česká koruna prodělala během zkoumaného období značné znehodnocení, a proto jsme příjem přepočítali podle spotřebitelského cenového indexu na stálé ceny z ledna 1994. Vzdělání bylo odlišeno ve čtyřech kategoriích: základní, učňovské, středoškolské a vysokoškolské. Nejstarší respondenti uváděli nejnižší dosaženou úroveň vzdělání, respondenti mezi 30 a 44 lety měli vzdělání nejvyšší. Nejstarší respondenti (přes 60 let) měli nejnižší příjem domácnosti; dvě střední věkové kategorie (30-59) byly na tom příjmově lépe než mladší skupina. Největší podíl lidí individuálně podnikajících se objevil ve skupině 30-44 let (31 procent), mezi staršími to bylo jen 8 procent.

Tři dichotomické proměnné popisující pohlaví, velikost bydliště a rodinný stav byly kódovány jako -1/+1, což usnadnilo interpretaci a minimalizovalo multikolinearitu [Hagenaars 1990]. Muži byli kódováni jako -1, ženy jako 1. Lokality s počtem obyvatel do 2 000 dostaly kód -1, ostatní obce kód 1. Zvolená hranice pro počet obyvatel vychází z intervalu používaného při sčítání lidu [Hřaba, McCutcheon a Večerník 1999]. Svobodní, rozvedení nebo ovdovělí respondenti dostali kód -1, osoby žijící v manželském svazku (ať už v prvním nebo v dalším) byly kódovány +1. Podle očekávání se ukázalo, že mladší a starší osoby mají menší pravděpodobnost žít v manželském svazku (49 procent mladých a 58 procent starších osob).

Kromě příjmu jsme pracovali s dalšími charakteristikami ekonomických zdrojů domácností. První z nich je zastoupení ekonomicky aktivních členů, který je větší u domácnosti s vyšším podílem dospělých a dětí. Starší domácnosti vykazují vyšší podíl aktivních členů, respondenti ve skupině 33-44 let zase udávají největší podíl závislých dětí. Pro ocenění majetku jsme použili odhady dotázaných na kompenzaci, která by jim uhradila ztrátu veškerého majetku (kódy jsou následující 1 = méně než 50 000 Kč, 2 = 50-90 000, 3 = 100-199 000, 4 = 200-299 000, 5 = 300-399 000, 6 = 400-499 000, 7 = 500-999 000, 8 = 1-2 milióny, 9 = více než 2 milióny Kč). Jako nejméně majetní se ukázali mladší a nejstarší lidé. Největší majetek vykazali respondenti ve středním věku. Odlišili jsme rovněž pracující důchodce (dichotomická proměnná nabývající hodnot 0 a 1), abychom je mohli porovnat s ostatními. Největší podíl důchodců nacházíme podle očekávání v kategorii nejstarších osob (66 procent).

Pro měření možné změny ve zkušenostech a postojích respondenta jsme vytvořili proměnnou „období“. Tato proměnná nabývá tří různých hodnot pro jednotlivé fáze transformace: předkrystalizační období let 1992-1997, krystalizační období let 1992-1997 a postkrystalizační období pozdější. Prostřední období bylo zvoleno za referenční kategorii.

Tabulka 1. Rozdíly v jednotlivých proměnných mezi věkovými skupinami

|                                       | N      | 18-29 | 30-44 | 45-59 | 60+   | P*      |
|---------------------------------------|--------|-------|-------|-------|-------|---------|
| Příjem (* 10 000 Kč)                  | 10 515 | 1,72  | 1,88  | 1,75  | 1,01  | < 0,000 |
| Vzdělání                              | 12 914 | 2,27  | 2,42  | 2,25  | 1,87  | < 0,000 |
| Podíl osob soukromě podnikajících (%) | 10 664 | 29,8  | 31,4  | 25,4  | 8,3   | < 0,000 |
| <i>Pohlaví:</i>                       | 12 929 |       |       |       |       | 0,127   |
| Muži (%)                              |        | 48,0  | 46,3  | 48,7  | 48,8  |         |
| Ženy (%)                              |        | 52,0  | 53,7  | 51,3  | 51,2  |         |
| Obec nad 2 000 obyvatel (%)           | 12 918 | 78,5  | 78,7  | 79,2  | 77,6  | 0,493   |
| Rodinný stav (%)                      | 11 803 | 49,2  | 81,6  | 80,4  | 58,1  | < 0,000 |
| Poměr počtu dospělých k počtu dětí    | 12 880 | 0,74  | 0,62  | 0,84  | 0,99  | < 0,000 |
| Majetek                               | 11 823 | 5,23  | 6,01  | 6,01  | 5,22  | < 0,000 |
| Podíl nepracujících důchodců (%)      | 12 961 | 0,40  | 1,00  | 4,20  | 65,70 | < 0,000 |
| Schopnost vyjít s příjmem domácnosti  | 12 197 | 3,03  | 3,04  | 3,07  | 2,94  | < 0,000 |
| Zkušenost s nezaměstnaností (%)       | 9 370  | 13,0  | 8,4   | 6,0   | 3,9   | < 0,000 |
| Pocit jistoty                         | 12 912 | 2,40  | 2,32  | 2,23  | 2,16  | < 0,000 |
| Pocit stability zaměstnání            | 10 063 | 2,46  | 2,35  | 2,35  | 2,42  | < 0,000 |
| <i>Preferovaná forma ekonomiky:</i>   | 8 435  |       |       |       |       | < 0,000 |
| Socialismus (%)                       |        | 54,8  | 60,5  | 67,2  | 77,1  |         |
| Tržní ekonomika (%)                   |        | 45,2  | 39,5  | 32,8  | 22,9  |         |
| Nechtější režim pevné ruky            | 8 120  | 2,50  | 2,49  | 2,43  | 2,30  | < 0,000 |
| Politická orientace                   | 11 417 | 3,42  | 3,30  | 3,15  | 2,88  | < 0,000 |

\*) Založeno na dvoustranném t-testu pro spojitě veličiny a na Pearsonově testu  $\chi^2$  pro kategoriální proměnné.

Ve výzkumu rozlišujeme tři okruhy závislých proměnných. První okruh zahrnuje proměnné související s ekonomickými zkušenostmi, druhý okruh proměnné týkající se ekonomických obav a třetí okruh proměnné týkající se podpory ekonomickým reformám. Ekonomické zkušenosti zahrnují to, jak rodina vychází s penězi, a zda byl dotázaný někdy nezaměstnaný. Otázka týkající se napjatosti rodinného rozpočtu byla položena takto: „Jak vycházíte s celkovým příjmem vaší domácnosti?“ s variantami odpovědí: velmi špatně (1), špatně (2), spíše špatně (3), spíše dobře (4), dobře (5), velmi dobře (6). Tato veličina je silně spjata (na úrovni koeficientů korelace 0,7-0,85) s odpověďmi na otázky po spotřební volnosti, v nichž byl respondent tázán, zda si může dovolit nákup kvalitních potravin, oblečení a zda mu něco zbývá na úspory. Proto ji chápeme jako indikátor finanční tísně domácnosti, potom nejstarší dotazovaní (přes 60 let) pocítují největší finanční tíseň. Informace o zkušenosti s nezaměstnaností se zjišťovala otázkou: „Byl(a) jste v uplynulých dvou letech alespoň dva měsíce nezaměstnaný?“ s variantami odpovědí ne (0) a ano (1). Nejstarší respondenti měli nejmenší zážitek z nezaměstnanosti (4 procenta), což bezpochyby odráží fakt, že 66 procent z nich tvoří nepracující důchodci.

Ve všech výzkumech byla rovněž položena otázka na obavy z reformem: „Když se díváte do budoucnosti, máte strach z ekonomického vývoje, máte pocit nejistoty?“ a dále

„Obáváte se Vy osobně nezaměstnanosti?“, kdy si dotázaní vybírali ze škály odpovědí: určitě ano (1), spíše ano (2), spíše ne (3), určitě ne (4). Výsledky v tabulce 1 ukazují, že nejstarší respondenti se reforem obávali nejvíce, na druhou stranu se velmi málo obávali nezaměstnanosti. Pocit jistoty v transformaci prudce poklesl po prvním výzkumu, poté během krystalizačního období znovu narostl, a pravděpodobně (což data neukazují) opět poklesl po roce 1997. Nejstarší osoby měly vcelku malý strach z nezaměstnanosti, ten se ale vystupňoval v období 1993–1996 s růstem potřeby dodatečného příjmu. Po roce 1997 v důsledku ekonomické recese narostla u všech věkových kategorií obava ze ztráty zaměstnání. Můžeme tedy říci, že nejstarší věková skupina měla nejnižší příjem a nejmenší majetek, nejhůře vychází zvládala domácí rozpočet a v souvislosti s ekonomickými reformami pociťovala nejmenší jistotu.

Míra podpory ekonomickým reformám se měřila na základě otázky, která se objevila v posledních šesti výzkumech: „Podle Vašeho názoru je lepší mít (1) socialistickou ekonomiku, jaká byla do roku 1989, (2) sociálně tržní ekonomiku, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku, nebo (3) ekonomiku volného trhu s minimálními zásahy státu?“ Za referenční skupinu byla zvolena sociálně tržní ekonomika. Z dat vyplývá, že socialismus preferují především nejstarší dotázaní (19 procent), a naopak nejméně pochopení pro něj má nejmladší generace (3 procenta). Opak platí pro tržní ekonomiku, kterou na jedné straně volilo 45 procent nejmladších respondentů, na druhé straně pak pouze 23 procent nejstarších dotázaných (viz tabulku 1).

## **Výsledky**

### *Ekonomické zkušenosti*

V analýze uvedené v tabulce 2 se nejprve ptáme, zda zůstává vztah mezi věkem a ekonomickými zkušenostmi stejný i po kontrole vlivu dalších proměnných. Snažíme se zjistit, jak se tento vztah mění v průběhu zkoumaného období. Nejprve jsme proto odhadli dvě regresní rovnice, v nichž závisle proměnnou představuje schopnost vyjít s příjmem domácnosti. Vysvětlující proměnné zahrnují demografické ukazatele, věk a proměnnou fáze transformace. Druhá rovnice, do které jsme přidali ještě proměnnou popisující interakci mezi věkem a jednotlivými fázemi transformace, se ukázala jako lepší, a proto se na ni soustředíme při interpretaci výsledků.

Tabulka 2. Ekonomické zkušenosti – logistická regrese

| Nezávislé proměnné                   | Schopnost<br>vyjít s příjmem† | Schopnost<br>vyjít s příjmem† | Zkušenost<br>s nezaměstnaností†† | Zkušenost<br>s nezaměstnaností†† |
|--------------------------------------|-------------------------------|-------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|
| Vzdělání                             | 0,164***                      | 0,166***                      | -0,223***                        | -0,227***                        |
| Příjem (* 10 000 Kč)                 | 0,162***                      | 0,161***                      | --- <sup>a</sup>                 | --- <sup>a</sup>                 |
| Osoby soukromě podnikající           | 0,090***                      | 0,091***                      | 0,028                            | 0,029                            |
| Pohlaví                              | 0,055***                      | 0,054***                      | -0,075                           | -0,075                           |
| Bydliště                             | 0,025**                       | 0,025***                      | 0,007                            | 0,005                            |
| Rodinný stav                         | -0,008                        | -0,006                        | -0,093*                          | -0,095                           |
| Poměr dospělých a dětí               | 0,112***                      | 0,116***                      | 0,228                            | 0,220                            |
| Majetek                              | 0,186***                      | 0,187***                      | -0,142***                        | -0,141***                        |
| Podíl nepracujících důchodců         | -0,050***                     | -0,032**                      | -0,884***                        | -0,903***                        |
| Období                               |                               |                               |                                  |                                  |
| Předkrystalizační                    | 0,020                         | -0,042*                       | -0,621***                        | -0,654***                        |
| Pokrystalizační                      | -0,055***                     | -0,064***                     | 0,129                            | -0,061                           |
| Věk (referenční skupina 18-29)       |                               |                               |                                  |                                  |
| 30-44                                | -0,019                        | -0,018                        | -0,236**                         | -0,314***                        |
| 44-59                                | -0,029*                       | -0,058***                     | -0,610***                        | -0,681**                         |
| 60 a více                            | 0,033*                        | -0,022                        | -10,103***                       | -0,996***                        |
| Období * Věk                         |                               |                               |                                  |                                  |
| 30-44 * Předkrystalizační období     | --- <sup>a</sup>              | 0,003                         | --- <sup>a</sup>                 | 0,232                            |
| 45-59 * Předkrystalizační období     | --- <sup>a</sup>              | 0,044**                       | --- <sup>a</sup>                 | -0,158                           |
| 60 a více * Předkrystalizační období | --- <sup>a</sup>              | 0,101***                      | --- <sup>a</sup>                 | -0,333                           |
| 30-44 * Pokrystalizační období       | --- <sup>a</sup>              | -0,001                        | --- <sup>a</sup>                 | 0,199                            |
| 45-59 * Pokrystalizační období       | --- <sup>a</sup>              | 0,027                         | --- <sup>a</sup>                 | 0,573*                           |
| 60 a více * Pokrystalizační období   | --- <sup>a</sup>              | -0,005                        | --- <sup>a</sup>                 | -0,192***                        |
| R <sup>2</sup>                       | 0,151                         | 0,157                         | 0,032                            | 0,033                            |

†) Standardizované koeficienty.

††) Logistická regrese: pseudo R<sup>2</sup> = model  $\chi^2 / -2 \log$  of likelihood. Plně standardizované koeficienty [viz Long 1997: 70-71].

\*) p &lt; 0,05

\*\*) p &lt; 0,01

\*\*\*) p &lt; 0,005

<sup>a</sup>) Nezahrnutý do regrese.



Z druhého sloupce tabulky 2 zjišťujeme, že respondenti s vyšším vzděláním, vyšším příjmem a majetkem, dále podnikatelé, muži a respondenti z domácností s vyšším podílem ekonomicky aktivních členů lépe vycházeli s příjmem domácnosti. Naopak, nejhůře se hospodařilo nepracujícím důchodcům. Z hlediska jednotlivých fází transformace je statisticky významný koeficient  $-0,064$  vystihující vliv druhé fáze reformy po roce 1997 v porovnání s druhou, kdy se schopnost vyjít s příjmem výrazně snížila. Statisticky významný je rovněž rozdíl mezi první a druhou fází. Druhý sloupec tabulky rovněž ukazuje, že příslušnost k věkové kategorii 44-59 snižuje schopnost vystačit s příjmem domácnosti ( $-0,58$ ) ve srovnání s nejmladší referenční skupinou, což naopak nemůžeme říci o starších respondentech. Z proměnných popisujících interakci věku a období jsou významné koeficienty  $0,044$  a  $0,101$  naznačující, že respondenti ve věku nad 45 let zvládali ve srovnání s ostatními finanční management domácnosti v předkrystalizačním období lépe než v druhé fázi, nicméně poté již nedošlo k žádné změně.

Další dva sloupce tabulky 2 představují regresi, v níž závisle proměnnou je zkušenost s nezaměstnaností. Vynechali jsme zde proměnnou příjem, která může záviset na vysvětlované proměnné, ostatní vysvětlující proměnné jsou však stejné jako v předchozím případě. Podobně jsme také odhadovali regresi nejprve v menším okruhu proměnných a poté jsme přidali ještě veličiny popisující interakci věku a období. Výsledky logistické regrese ukazují, že zkušenost s nezaměstnaností je větší u mladších osob, přičemž s vyšším věkem zážitek nezaměstnanosti klesá. Tato skutečnost narostla po první transformační fázi, pro další období však už nejsou veličiny statisticky významné. Z odhadu společného efektu věku a období vyplývá, že nezaměstnanost se v postkrystalizačním období dotkla i skupiny 44-59 let, méně pak postihla osoby nad 60 let. O vlivu ostatních veličin můžeme říci, že zkušenost s nezaměstnaností se objevovala méně často u lidí vzdělanějších, žijících v manželském svazku, s větším majetkem a u důchodců.

### *Obavy z reformy*

Analýza obav z reformy, resp. jejich absence je uvedena v tabulce 3. Obecně proměnné spokojenosti s reformami a pocitu jistoty po kontrole ostatních faktorů zaznamenávaly pokles s rostoucím věkem. Závislé proměnné označující absenci obav z reformy a pocitu jistoty v zaměstnání (resp. absenci obav z nezaměstnanosti) jsme vysvětlovali nejprve pomocí demografických veličin, věku a období transformace, ve druhém sloupci jsme pak kontrolovali interakci věku a období. Ve třetím sloupci, který nás hlavně zajímá, počítáme i s vlivem ekonomických zkušeností.

Tabulka 3. Obavy z reformem – regrese metodou OLS

| Nezávisle proměnné                   | Pocit jistoty†   | Pocit jistoty†   | Pocit jistoty† | Neobává se<br>nezaměstnanosti† | Neobává se<br>nezaměstnanosti† | Neobává se<br>nezaměstnanosti† |
|--------------------------------------|------------------|------------------|----------------|--------------------------------|--------------------------------|--------------------------------|
| Vzdělání                             | 0,149***         | 0,150***         | 0,089***       | 0,135***                       | 0,139***                       | 0,098***                       |
| Příjem (* 10 000 Kč)                 | 0,076***         | 0,077***         | 0,036***       | 0,077***                       | 0,073***                       | 0,037***                       |
| Soukromý sektor                      | 0,082***         | 0,081***         | 0,054***       | 0,123***                       | 0,128***                       | 0,103**                        |
| Pohlaví                              | 0,064***         | 0,063***         | 0,045***       | 0,052***                       | 0,052***                       | 0,032**                        |
| Bydliště                             | 0,004            | 0,004            | -0,005         | 0,016                          | 0,016                          | 0,019                          |
| Rodinný stav                         | -0,020           | -0,019           | -0,013         | -0,030**                       | -0,030**                       | -0,035***                      |
| Podíl dospělých a dětí               | 0,064***         | 0,066***         | 0,034***       | 0,033**                        | 0,040**                        | 0,020                          |
| Majetek                              | 0,113***         | 0,113***         | 0,051***       | 0,079***                       | 0,081***                       | 0,045***                       |
| Podíl nepracujících důchodců         | -0,031***        | -0,023           | -0,016         | -0,226***                      | -0,185***                      | 0,103***                       |
| Období                               |                  |                  |                |                                |                                |                                |
| Předkrystalizační                    | 0,025**          | -0,021           | -0,003         | 0,093***                       | 0,013                          | -0,033                         |
| Pokrystalizační                      | -0,167***        | -0,172***        | -0,153***      | -0,064***                      | -0,136***                      | -0,147***                      |
| Věk (referenční skupina 18-29)       |                  |                  |                |                                |                                |                                |
| 30-44                                | -0,066***        | -0,076***        | -0,072***      | 0,029*                         | 0,035*                         | -0,010                         |
| 44-59                                | -0,107***        | -0,128***        | -0,110***      | 0,046**                        | 0,020                          | -0,018                         |
| 60 a více                            | -0,072***        | -0,095***        | -0,069***      | 0,196***                       | 0,033                          | 0,172***                       |
| Období * Věk                         |                  |                  |                |                                |                                |                                |
| 30-44 * Předkrystalizační období     | --- <sup>a</sup> | 0,026            | 0,026          | --- <sup>a</sup>               | -0,017                         | 0,013                          |
| 45-59 * Předkrystalizační období     | --- <sup>a</sup> | 0,028            | 0,013          | --- <sup>a</sup>               | 0,027                          | 0,037**                        |
| 60 a více * Předkrystalizační období | --- <sup>a</sup> | 0,051***         | 0,016          | --- <sup>a</sup>               | 0,213***                       | 0,066***                       |
| 30-44 * Pokrystalizační období       | --- <sup>a</sup> | 0,000            | 0,003          | --- <sup>a</sup>               | 0,012                          | 0,021                          |
| 45-59 * Pokrystalizační období       | --- <sup>a</sup> | 0,025            | 0,020          | --- <sup>a</sup>               | 0,031**                        | 0,029                          |
| 60 a více * Pokrystalizační období   | --- <sup>a</sup> | -0,015           | -0,019         | --- <sup>a</sup>               | 0,121***                       | 0,026                          |
| Schopnost vyjít s příjmem            | --- <sup>a</sup> | --- <sup>a</sup> | 0,333***       | --- <sup>a</sup>               | --- <sup>a</sup>               | 0,241***                       |
| Zkušenost s nezaměstnaností          | --- <sup>a</sup> | --- <sup>a</sup> | -0,006         | --- <sup>a</sup>               | --- <sup>a</sup>               | -0,108***                      |
| R <sup>2</sup>                       | 0,109            | 0,110            | 0,206          | 0,121                          | 0,152                          | 0,217                          |

†) Standardizované koeficienty.

\*) p &lt; 0,05

\*\*) p &lt; 0,01

<sup>a</sup>) Nezařnuty v rovnici.

\*\*\*) p &lt; 0,005

Pokud respondent vychází s příjmy, zmenšuje to pochopitelně i jeho obavy z ekonomických reforem. Nicméně vztah mezi obavami a zkušeností s nezaměstnaností je slabý a statisticky nevýznamný. Z hlediska jednotlivých období se zdá, že obavy narostly v recesi po roce 1997, na druhé straně však koeficienty měřící interakci věku a času jsou statisticky nevýznamné. To indikuje, že po kontrole vlivu ostatních faktorů se pocit ekonomické jistoty u starších věkových skupin v jednotlivých transformačních obdobích neliší od pocitu jistoty u mladých respondentů. Pokud jde o vliv ostatních faktorů, větší pocit jistoty v České republice během transformace vykazali vzdělanější respondenti, lidé s vyšším příjmem a s větším majetkem, dále muži, dotazovaní s více aktivními členy v domácnosti a osoby samostatně výdělečně činné.

Tabulka 3 ukazuje rovněž souvislosti obav ze ztráty zaměstnání. Zatímco věk nad 60 let výrazně snižuje strach z nezaměstnanosti, ostatní věkové kategorie se od sebe neliší. Při vynechání některých veličin (první sloupec v druhé polovině tabulky 3) je však statistická významnost i těchto kategorií dosažena (všechny  $p$  mají hodnotu menší než 0,05). Z hlediska fází transformace zjišťujeme, že rozdíl v obavách mezi první a druhou fází není statisticky významný, po roce 1997 však obavy narostly. Odhady společného efektu věku a období ukazují, že na začátku transformace měli starší lidé větší starost o ztrátu zaměstnání než mladí, po počáteční euforii se však uvedený rozdíl ztrácí. Pokud respondent dobře vychází s rozpočtem, potom má také menší obavy ze ztráty zaměstnání a naopak. Respondenti, kteří už v minulosti nezaměstnaní byli, se bojí ztráty zaměstnání více. Vlivy vzdělání, příjmu, vlastnického sektoru, pohlaví, rodinného stavu, majetku a statusu nepracujícího důchodce jsou statisticky významné. Nezaměstnaností se neobávají lidé vzdělanější, s vyšším příjmem, samostatně pracující, muži, svobodní, lidé s větším majetkem a důchodci.

### *Podpora reform*

Dále v analýze sledujeme vztah mezi věkem a podporou reform a ptáme se, zda jsou starší osoby vůči reformám rezervovanější a jak se jejich podpora mění se v průběhu transformace. V tabulce 4 uvádíme koeficienty z multinominální logistické regrese, v níž odhadujeme závislost preferovaného typu ekonomiky na věku a ostatních veličinách [Amemiya 1985, Fox 1997, Greene 1997, Long 1997]. Jako referenční varianta byla zvolena „sociálně tržní ekonomika“, s níž srovnáváme volbu „socialismu“ a „tržní ekonomiky“. V prvních dvou sloupcích jsou uvedeny výsledky regrese, v níž odhadujeme vliv demografických veličin věku a času, ve sloupci 3 a 4 pak kontrolujeme také interakci věku a období, ve sloupci navíc ještě 5 a 6 zkušenosti z transformace, absenci obav obecně a z nezaměstnanosti zvláště. Soustředíme se hlavně na poslední dva sloupce. Na rozdíl od logistické regrese v tabulce 3, v případě multinominální regrese koeficienty vyjadřují logaritmus rozdílu mezních dopadů a nejsou standardizované. Proto musíme být při porovnávání výsledků opatrní.

Tabulka 4. Podpora ekonomické reformě – logistická regrese

| Nezávislé proměnné                   | Socialismus | Tržní ekonomika | Socialismus | Tržní ekonomika | Socialismus | Tržní ekonomika |
|--------------------------------------|-------------|-----------------|-------------|-----------------|-------------|-----------------|
| Vzdělání                             | -0,557***   | 0,255***        | -0,559***   | 0,256***        | -0,546***   | 0,139***        |
| Příjem (* 10 000 Kč)                 | -0,230***   | 0,065**         | -0,229***   | 0,066***        | -0,087      | -0,003          |
| Soukromý sektor                      | -0,424**    | 0,525***        | -0,418**    | 0,523***        | -0,387**    | 0,420***        |
| Pohlaví                              | -0,018      | 0,185***        | -0,014      | 0,184***        | 0,001       | 0,142***        |
| Bydliště                             | -0,144***   | 0,015           | -0,142***   | 0,015           | -0,128**    | 0,010           |
| Rodinný stav                         | 0,032       | -0,067***       | 0,031       | -0,065**        | 0,012       | -0,069          |
| Poměr dospělých a dětí               | -0,580**    | 0,278**         | -0,580**    | 0,276***        | -0,287*     | -0,007          |
| Majetek                              | -0,085***   | 0,080***        | -0,086      | 0,080***        | -0,057***   | 0,016           |
| Podíl nepracujících důchodců         | 0,408**     | -0,313***       | 0,420***    | -0,316**        | 0,377       | -0,306*         |
| Období                               |             |                 |             |                 |             |                 |
| Předkrystalizační                    | -0,934***   | 0,765***        | -0,240***   | 0,539***        | 0,155       | 0,675***        |
| Pokrystalizační                      | 0,103       | -0,379***       | -0,016      | -0,406**        | 0,902***    | -0,039          |
| Věk (referenční skupina 18-29)       |             |                 |             |                 |             |                 |
| 30-44                                | 0,356*      | -0,319***       | 0,310       | -0,373***       | 0,155***    | -0,284**        |
| 44-59                                | 0,930***    | -0,579***       | 10,046***   | -0,635***       | 0,902***    | -0,464***       |
| 60 a více                            | 0,990***    | -0,539***       | 0,981***    | -0,563***       | 10,167***   | -0,566***       |
| Období * Věk                         |             |                 |             |                 |             |                 |
| 30-44 * Předkrystalizační období     | ---a        | ---a            | -0,032      | 0,277           | -0,062      | 0,186           |
| 45-59 * Předkrystalizační období     | ---a        | ---a            | -10,212     | 0,368           | -10,128     | 0,185           |
| 60 a více * Předkrystalizační období | ---a        | ---a            | -0,901      | 0,238           | -10,008     | -0,049          |
| 30-44 * Pokrystalizační období       | ---a        | ---a            | 0,263       | 0,110           | 0,528       | 0,130           |
| 45-59 * Pokrystalizační období       | ---a        | ---a            | -0,295      | 0,007           | 0,079       | -0,047          |
| 60 a více * Pokrystalizační období   | ---a        | ---a            | 0,308       | -0,083          | 0,274       | 0,186           |
| Schopnost vyjít s příjmem            | ---a        | ---a            | ---a        | ---a            | -0,316***   | 0,181***        |
| Zkušenost s nezaměstnaností          | ---a        | ---a            | ---a        | ---a            | 0,005       | 0,138           |
| Pocit jistoty                        | ---a        | ---a            | ---a        | ---a            | -0,647***   | 0,707***        |
| Neobává se nezaměstnanosti           | ---a        | ---a            | ---a        | ---a            | -0,052      | 0,190***        |
| R <sup>2</sup>                       |             | 0,159           |             | 0,160           |             | 0,256           |

Logistická regrese : pseudo  $R^2$  = model  $\chi^2$  / -2 log of likelihood, Plně standardizované koeficienty [viz Long 1997: 70-71].\*)  $p < 0,05$ \*\*)  $p < 0,01$ \*\*\*)  $p < 0,005$ 

\*) Nezařnuto v rovnici.

Koeficienty ve sloupcích 5 a 6 potvrzují, že osoby ze starších věkových skupin by více preferovaly socialismus oproti čisté tržní ekonomice. Ukazuje se také, že podpora tržní ekonomice byla silná v první fázi, po opadnutí euforie se však snížila a v dalším období zůstala relativně stabilní. Respondenti uváděli socialismus jako preferovanou volbu ekonomiky častěji po roce 1997. Interakce mezi věkem a jednotlivými fázemi transformace jsou nevýznamné, což naznačuje, že postojové změny proběhly v jednotlivých věkových skupinách rovnoměrně. I když starší lidé byli oproti mladším v podpoře tržní ekonomiky zdrženlivější, nemůžeme říci, že by tato jejich zdrženlivost v průběhu transformace narostla.

Respondenti s menšími problémy, jak vyjít s domácím rozpočtem, nevolili tak často socialistické uspořádání a preferovali spíše tržní ekonomiku, stejně jako dotázaní s menšími ekonomickými obavami. Minulá zkušenost s nezaměstnaností nevykazuje velký vliv na preference, s výjimkou souvislosti mezi jistotou zaměstnání a podporou tržní ekonomiky. Z dalších faktorů působí na preference očekávaným směrem charakteristiky vzdělání a vlastnického sektoru, které obě zvyšují pravděpodobnost volby tržní ekonomiky a snižují pravděpodobnost volby socialismu. Muži dávají přednost tržní ekonomice, lidé z venkova socialismu, nepracující důchodci deklarují menší podporu tržní ekonomice a majetní respondenti neupřednostňují socialismus před tržně sociální ekonomikou.

### **Závěr a diskuse**

Ptali jsme se, zda jsou v České republice starší lidé rezervovanější v přístupu k tržní transformaci. Pokud ano, zajímali jsme se, zda je to způsobeno jejich horšími ekonomickými zkušenostmi a obavami z reformy a zda jejich rezervovanost v průběhu transformace narůstá. Na výzkumných datech jsme ukázali jasný vztah mezi věkem a ekonomickou zkušeností. Pokud nebereme v úvahu vliv dalších faktorů, pak starší osoby měly větší obtíže vyjít s příjmem domácnosti. Když kontrolujeme vliv ostatních veličin, pak po počáteční euforii se schopnost vyjít s příjmem domácnosti u nejstarší skupiny respondentů a kategorie 45-59 let snížila, a tak tomu zůstalo po celé zkoumané období. Společný vliv věku a transformačního období byl nevýznamný. Největší obtíže vyjít s příjmem uvedli podle očekávání nepracující důchodci spolu s respondenty s nižším vzděláním a z vícečetných domácností. Mladí dotázaní vykazovali největší zkušenost s nezaměstnaností. V pokrytizačním období po roce 1997 získávali více zkušeností s nezaměstnaností i lidé ve věku 45-59 let, ve stejné době se ale snížila nezaměstnanost nejstarších osob, které v recesi zřejmě více opouštěly pracovní sílu a odcházely do důchodu.

Před kontrolou vlivu dalších faktorů se zdá, že starší respondenti v České republice pociťovali méně jistoty, pokud jde o budoucí ekonomický vývoj. Když ale kontrolujeme vliv dalších proměnných (zejména schopnost vyjít s příjmem domácnosti), ukazuje se, že ve sledovaném období nebyl věk významnou determinantou pocitu jistoty, což dokazuje nízká hladina významnosti u proměnných zachycujících interakci věku a období. Obavy z nezaměstnanosti byly u starších lidí slabší než u mladých, důvodem je nicméně vysoké zastoupení důchodců v nejstarší věkové kategorii. Kromě tohoto zjištění jsme nenašli žádné významné rozdíly mezi různými věkovými skupinami související s obavami z nezaměstnanosti. Strach z nezaměstnanosti vzrostl v recesi po roce 1997, ale k tomuto nárůstu došlo u všech věkových kategorií. Demografické proměnné a většina ekonomických zkušeností působily na ekonomické obavy v očekávaném směru.

Starší dotázaní vyjadřovali obecně menší podporu ekonomickým reformám, to ale nesoviselo s jejich ekonomickými zkušenostmi a obavami. Nemůžeme ani říci, že by jejich podpora změnám v průběhu transformace klesala. Bez kontroly vlivu ostatních veličin se ukázalo, že starší lidé podporovali častěji socialismus a méně často tržní ekonomiku. Podobný výsledek ale dostáváme, i když kontrolujeme vliv dalších veličin. Ekonomické zkušenosti a obavy (spolu s demografickými faktory) nevysvětlují, proč měli starší respondenti rezervovanější postoj k reformám, proč častěji odmítali tržní ekonomiku a preferovali socialismus. Tento závěr platí pro celé sledované období, neboť koeficienty zachycující společný efekt věku a období jsou nevýznamné. Po počáteční euforii klesla podpora tržní ekonomiky a narostla podpora socialismu, avšak rovnoměrně ve všech věkových skupinách.

Získané ekonomické zkušenosti a vyjádřené obavy nevysvětlují tedy zdrženlivý postoj starší generace v České republice k ekonomickým reformám. Protože toto zjištění vyvrací Lipsetův závěr o vztahu mezi věkem a konzervativním postojem k reformám [Lipset 1963], je na místě otázka, proč tomu tak je. Vidíme za tím ten důvod, že starší lidé v České republice neměli v porovnání s mladšími nashromážděný větší majetek. Nejenže žádný významný vztah mezi věkem a majetkem nebyl potvrzen, ale starší respondenti naopak patřili mezi osoby s nejmenším bohatstvím. Avšak ani majetní respondenti ve vyšším věku nemuseli přechod k tržní ekonomice nutně chápat jako hrozbu pro své nashromážděné úspory. Jinými slovy, ekonomické zkušenosti a obavy se nezdaří být dostatečným vysvětlením vztahu mezi věkem a zdrženlivým postojem k reformám.

Důvody toho, proč starší Češi dávají přednost socialismu před tržní ekonomikou, bychom tedy mohli hledat v neekonomických faktorech, jejichž vliv však nemůžeme statisticky testovat. Fakt, že starší lidé patří do generace zakládající „socialistický sen“, dnes už zcela ztratil na významu, a proto starší lidé mohou být bez ohledu na své ekonomické zkušenosti skeptičtější k reformám. Ačkoliv vzpomínky na minulost jsou různé, starší generace byla déle vystavena vlivu socialistické ideologie, což mohlo způsobit, že se pak snáze smířila s komunistickým režimem [Hraba, Pechačová a Lorenz 1999]. Starší generace jasně chápe, že její sociální status klesá, protože v rychle se měnící společnosti je oceňováno především mládí a nový přístup ke světu práce. Také konzumní styl života prostupující současnou kulturou oslovuje především mladé lidi a nahrazuje české lidové tradice, které starý režim okázale podporoval, a kterých se především staří lidé dovolávají.

Dostupná data nám neumožnila rozlišit specifické vlivy příslušnosti k určité generaci, vliv historie a stárnutí. Nicméně můžeme tvrdit, že starší lidé měli opatrnější postoje k ekonomickým reformám než mladší respondenti. Tento rozdíl přetrvával po celé sledované období ekonomické transformace 1989 až 1998 a nemůžeme ho vysvětlit pomocí odlišných ekonomických zkušeností a obav. Jakkoli vztahy mezi věkem a postoji byly v řadě případů zřetelné, nemůžeme opomenout celkově slabou úroveň determinace postojů demografickými charakteristikami a ekonomickými zkušenostmi. V tom se naše zjištění neliší od jiných analýz postojů. Závěrem je rovněž třeba zmínit, že podpora reformám byla formulována jako názor na transformaci obecně. Připouštíme, že jiná definice, například rozlišující míru souhlasu s jednotlivými reformními kroky (například s restitucemi), by mohla vést k jinému výsledku.

*Z angličtiny přeložila Petra Štěpánková*

JOSEPH HRABÁ je profesorem sociologie na Státní univerzitě v Iowě. Jeho výzkumné zájmy zahrnují transformaci, její vliv na zdraví a etnické postoje v různých částech světa. Aktuálně publikuje v amerických, britských, českých a ruských časopisech.

REHAN MULLICK je výzkumným pracovníkem na Státní univerzitě v Iowě. Jeho výzkumné zájmy zahrnují vzájemné vztahy mezi globalizací, socioekonomickým vývojem a etnickými konflikty. Jeho současný výzkum se soustřeďuje na sociální souvislosti globalizace a ekonomické transformace v České republice, na Ukrajině a v rozvíjejících se zemích obecně.

FREDERICK O. LORENZ je profesorem v oddělení sociologie Institutu pro sociální a behaviorální výzkum na Státní univerzitě v Iowě. Jeho výzkumné zájmy se zaměřují na vliv zločinu a delikvence a na různé aspekty změny v rámci moderní rodiny.

JIŘÍ VEČERNÍK je vědeckým pracovníkem v Sociologickém ústavu AV ČR v Praze. Zabývá se ekonomickou sociologií. V poslední době publikoval knihy *Občan a tržní ekonomika*. Příjmy, nerovnosti a postoje v České republice (1998) a pod jeho editorstvím vyšla *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998* (1998).

## Literatura

Alwin, Duane F., Ronald L. Cohen, Theodore M. Newcomb 1991. *Political Attitudes Over the Life Span*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Amemiya, Takeshi 1985. *Advanced Econometrics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Atchley, R. 1997. *Social Forces of Aging*. Belmont, CA: Wadsworth.

Danigelis, Nicholas L., Stephen J. Cutler 1991. „Cohort Trends in Attitudes about Law and Order: Who's Leading the Conservative Wave?“ *Public Opinion Quarterly* 55: 24-49.

Fox, John 1997. *Applied Regression Analysis, Linear Models, and Related Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Glenn, Norval D. 1974. „Aging and Conservatism.“ *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 415: 176-186.

Glenn, Norval D. 1980. „Values, Attitudes, and Beliefs.“ Pp. 596-640 in *Constancy and Change in Human Development*, ed. by Orville G. Brim, Jr., and Jerome Kagan. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Greene, William H. 1997. *Econometric Analysis, Third Edition*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Hagenaars, Jacques A. 1990. *Categorical Longitudinal Data*. Newbury Park, CA: Sage.

Hrabá, Joseph, Frederick O. Lorenz, Zdeňka Pechačová 1997. „Age and Depression in the Post-Communist Czech Republic.“ *Research on Aging* 19: 442-461.

Hrabá, Joseph, Allan L. McCutcheon, Jiří Večerník 1999. „Rural and Urban Differences in Economic Experience, Anxiety and Support for the Post-Communist Reforms in the Czech Republic.“ *Rural Sociology* 64: 439-463.

Hrabá, Joseph, Zdeňka Pechačová, Frederick O. Lorenz 1999. *Deset rodin po 10 letech, 1989-1999*. Praha: Academia.

Lipset, Seymour M. 1963. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, NY: Doubleday.

Long, J. Scott 1997. *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables: Analysis and Interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Matějů, Petr 1995. „In Search of Explanations for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries.“ *International Review of Comparative Public Policy* 7: 43-82.

Matějů, Petr 1996. „Sociální třídy, postoje k nerovnostem a politické orientace: Vývoj v letech 1991-1995.“ Nepublikovaná práce. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Matějů, Petr, Nelson Lim 1995. „Who Has Gotten Ahead After the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 3: 117-136.
- Matějů, Petr, Blanka Řeháková 1996. „Education as a Strategy for Life Success in the Post Communist Transformation: The Case of the Czech Republic.“ *Comparative Education Review* 40: 158-176.
- Przeworski, Adam 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Róna-Tas, Ákos 1994. „The First Shall Be the Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism.“ *American Journal of Sociology* 100: 40-69.
- Sears, David O. 1981. „Life-Stage Effects on Attitude Change, Especially among the Elderly.“ Pp. 183-204 in *Aging: Social Change*, ed. by Sara B. Kiesler, James N. Morgan, and Valerie Kincaid Oppenheimer. New York: Academic Press.
- Staniszki, Jadwiga 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Steckenrider, Janie S. 1996. „Political Attitudes and Behavior.“ Pp. 325-332 in *Encyclopedia of Gerontology: Age, Aging, and the Aged*, Vol. 2, ed. by James E. Birren. San Diego, CA: Academic Press.
- Stouffer, Samuel A. 1955. *Communism, Conformity and Civil Liberties*. New York: Doubleday.
- Szelényi, Iván, Eric Kostello 1996. „The Market Transition Debate: Toward a Synthesis?“ *American Journal of Sociology* 101: 1082-1096.
- Turnovec, F. (ed.) 1998. *Czech Republic: The Year of Crises 1997*. Prague: Center for Economic Research and Graduate Education.
- Večerník, Jiří. 1996a. „Income in Central Europe: Distributions, Patterns, and Perceptions.“ Prepared for the Institute Economics/Institute of Fiscal Studies Workshop in Prague.
- Večerník, Jiří 1996b. *Markets and People: The Czech Reform Experience in Comparative Perspective*. Aldershot (UK): Avebury.
- Večerník, Jiří (ed.) 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Walder, Andrew G. 1996. „Markets and Inequality in Transitional Economies: Toward Testable Theories.“ *American Journal of Sociology* 101(4): 1060-1073.
- Zhou, Xueguang 2000. „Economic Transformation and Income Inequality in Urban China: Evidence from Panel Data.“ *American Journal of Sociology* 105(4): 1135-1174.